

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

**Fakulta sociálních studií
Katedra politologie**

Roman Zahradník (UČO 79213)
Mezinárodní vztahy a evropská studia – Politologie
bakalářské kombinované studium
imatrikulační ročník 2002

Opozičné prejavy na Slovensku v období normalizácie

Bakalářská práce

V Brně 15.5.2006

OBSAH

ÚVOD	4
1. POJMY NORMALIZÁCIA A OPOZÍCIA	6
1.1. NORMALIZÁCIA A OPOZÍCIA	6
1.2. POJEM NORMALIZÁCIA	6
1.3. CHRONOLÓGIA NORMALIZÁCIE	8
1.4. TYPOLÓGIA OPOZÍCIE	9
1.5. ODPOR PROTI KOMUNIZMU NA SLOVENSKU	11
2. NÁSTUP NORMALIZÁCIE	13
2.1. PRVÁ FÁZA NORMALIZÁCIE	13
2.2. ČISTKY A REPRESIA	14
2.3. POSTOJE SPOLOČNOSTI	15
3. KBSE, CHARTA A SLOVENSKO	17
3.1. KONFERENCIA O BEZPEČNOSTI A SPOLUPRÁCI V EURÓPE	17
3.2. CHARTA 77 A SLOVENSKO	17
4. NÁBOŽENSKÝ DISENT	19
4.1. TAJNÁ CIRKEV	19
4.2. PÚTE	21
4.3. KATOLÍCKA PETÍCIA.....	21
4.4. SVIEČKOVÁ DEMONŠTRÁCIA	22
5. OBČIANSKY DISENT	23
5.1. PREDSTAVITELIA OBČIANSKEJ OPOZÍCIE	23
5.2. BRATISLAVSKÁ PÄŤKA	24
6. OSTATNÉ OKRUHY DISENTU	25
6.1. NÁRODNOSTNÁ OPOZÍCIA	25
6.2. EKOLOGICKÉ INICIATÍVY	26
7. SAMIZDAT	27
7.1. SAMIZDAT NA SLOVENSKU	27
7.2. LIBERÁLNO-OBČIANSKY SAMIZDAT.....	27
7.3. NÁBOŽENSKÝ SAMIZDAT	28
8. VZŤAHY ČESKEJ A SLOVENSKEJ OPOZÍCIE	30
8.1. OPOZÍCIA PROTI NORMALIZÁCII A ČESKO-SLOVENSKÝ VZŤAH	30
ZÁVER	33
POZNÁMKY	34
ZOZNAM LITERATÚRY	37

Čestné vyhlásenie

Vyhlasujem, že diplomovú prácu som spracoval samostatne, na základe svojich vedomostí, s použitím uvedených literárnych prameňov.

Brno, 15. 5. 2006

.....

Pod'akovanie

Touto cestou sa chcem pod'akovať môjmu konzultantovi Mgr. Jakubovi Šedovi za odborné vedenie, cenné rady, pripomienky a pomoc pri spracovaní bakalárskej práce.

ÚVOD

Po dlhých šesnástich rokoch od pádu komunizmu prijali poslanci Národnej rady Slovenskej republiky v marci 2006 Zákon o protikomunistickom odboji. Slovenská republika sa tak stala jednou z mála krajín¹, ktorá vyjadrila úctu a ocenila vôľu všetkých občanov, ktorí s nasadením vlastných životov, osobnej slobody a pripravení k najvyšším obeťam bojovali za vlasť, bránili hodnoty slobody a demokracie.

V prvej fáze komunistického režimu po roku 1948 sa protikomunistický odboj často krát viedol aj so zbraňou v ruke².

V období po okupácii Československa piatimi spriatelenými armádami Varšavskej zmluvy³ na čele s vojskom Sovietskeho zväzu 21. augusta 1968, v období ktoré sa nazýva normalizácia, však tiež prebiehal protikomunistický odboj. Nazýval sa rôznymi pojmami – občianske hnutia, nezávislé iniciatívy, opozícia, disent.

Čo však rozumieť pod pojmom protikomunistický odboj v čase normalizácie? Čo konkrétne vykonávali aktívni bojovníci za slobodu a demokraciu v rokoch 1968 - 1989? Kto patril medzi týchto bojovníkov odboja? Aký bol rozdiel medzi opozíciou proti normalizácii v Čechách a na Slovensku?

V tejto bakalárskej práci bude mojim cieľom v prvej kapitole popísať základné pojmy normalizácia, opozícia, taktiež v prvej kapitole chronologicky uvediem jednotlivé obdobia normalizácie a typologicky rozlíšim jednotlivé okruhy opozície na Slovensku.

V druhej kapitole sa budem zaoberať prvou fázou – obdobím – normalizácie. Na rozdielnom priebehu prvej fáze normalizácie opíšem rozdiely medzi postupom normalizačného režimu v českej časti federácie a na Slovensku. V procese čistiek a represíí a ich priebehu v oboch častiach federácie sa budem snažiť odhaliť aký vplyv mali na postoje spoločnosti.

Tretia kapitola sa zaoberá vývojom v sedemdesiatych rokoch. Stručne spomeniem vplyv Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe na vzrast opozičných hnutí, vznik hnutia Charta 77 a postoj slovenskej opozície k tomuto hnutiu.

V štvrtej kapitole sa budem venovať najsilnejšiemu okruhu nezávislých iniciatív na Slovensku – katolíckemu disentu. Popíšem činnosť tajnej cirkvi, vzostup účasti katolíkov na pútiach, organizovanie petícií a najmä dovtedy najväčšiu protestnú akciu v normalizačnom Československu – Sviečkovú demonštráciu 25. marca 1988 v Bratislave.

Piata kapitola je stručným popisom hlavných aktivít predstaviteľov občianskeho disentu na Slovensku. V rámci tejto kapitoly spomeniem aj poslednú represívnu akciu normalizačného režimu proti Bratislavskej päťke.

Obsahom šiestej kapitoly sú ostatné okruhy disentu na Slovensku – národnostná tematika a ekologický okruh.

Hlavným zameraním siedmej kapitoly je vydávanie samizdatových periodík na území Slovenska v čase normalizácie v rokoch 1968 – 1989 s rozčlenením na liberálno-občiansky a náboženský samizdat.

V poslednej – ôsmej - kapitole stručne zhrniem opozíciu proti normalizácii z hľadiska česko-slovenských vzťahov.

1. POJMY NORMALIZÁCIA A OPOZÍCIA

1.1. NORMALIZÁCIA A OPOZÍCIA

Ako uvádza Kmeť, samotný pojem opozícia sa v podmienkach normalizačného Československa nedá chápať v klasickom politologickom význame. Jednak sa takýmito pojmami označovali v pohľadu režimu nepriateľské osoby a zoskupenia, na druhej strane aj ľudia, ktorí tvorili opozíciu, sa takému označeniu bránili. (Kmeť 2003: 185) Taktiež Marušiak pracuje s pojmami opozícia, dissent obozretne a viacej využíva pojem nezávislé iniciatívy.⁴

Marušiak vo svojej práci Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie definuje tieto pojmy nasledovne: „Dissent sa chápe ako politický odboj, odpor proti oficiálnej mienke, oficiálnemu smeru v politike, resp. štáte. Značná časť historikov a politológov ... – za dissent považuje iba bojovníkov za ľudské práva, teda obmedzuje pojem disidentské hnutie na jav z obdobia 60. – 80. rokov.“ (Marušiak 1999: 54-55). Kvôli nejasnostiam sa autor rozhodol používať širší pojem „nezávislé iniciatívy“, a to paralelne s pojmom dissent.⁵

Podľa Havla spoločenská moc v sovietskom bloku užívala už mnoho desaťročí pojem „opozícia“ ako vôbec najhoršieho mysliteľného obvinenia – je to synonymum slova nepriateľ. Označiť niekoho za opozíciu znamená to isté, ako o ňom povedať, že chce zvrhnúť vládu a odstrániť socializmus – a bývali doby, kedy toto označenie viedlo priamo na popravisko. (Havel 1990: 31) Charta 77 vo svojom úvodnom prehlásení výslovne zdôrazňovala, že nie je opozíciou, pretože nemá v úmysle predkladať alternatívne politické programy. Vláda ČSSR ale už od prvej chvíle ponímala Chartu 77 ako spoločenstvo výrazne opozičné a tiež sa nej tak aj správala.⁶

1.2. POJEM NORMALIZÁCIA

Pojem normalizácia je definovaný autormi zväčša dvomi spôsobmi. Jednak môžeme hovoriť o procese v období rokov 1968 až 1971, ktorý súvisel s obnovou postavenia komunistickej strany v spoločnosti a opätovným návratom moci do rúk konzervatívcov, ktorí sa snažili o odstránenie predstaviteľov reformných síl z roku 1968⁷.

Oveľa častejšie sa pojem normalizácia používa na označenie celého časového obdobia od roku 1968 až po rok 1989. V tomto význame sa toto označenie prejavuje aj v popisoch nielen historikov, ale prakticky celej spoločnosti⁸. No hodnotenie obdobia normalizácie sa už v oboch častiach federálnej republiky rozchádza. Na Slovensku bol priebeh a vývoj

spoločnosti odlišný od situácie v Čechách a na Morave – slovenská normalizácia bola miernejšia a menej konfrontačná⁹.

Hovoríme teda o dvoch významoch pojmu normalizácia, užšom a širšom, no otázkou zostáva aj samotný začiatok normalizácie, na rozdiel od konca, ktorý by sme dokázali označiť pomerne presne.

V prvom prípade obdobie konsolidácie komunistickej strany môžeme ohraničiť po čistkách približne do roku 1972, kedy prebehli veľké procesy s odporcami režimu v Prahe a Brne¹⁰. Priebeh týchto procesov na Slovensku bol oveľa miernejší – odsúdených bolo len zopár jednotlivcov, viac menej s odstrašujúcim zámerom – v júni 1971 prekladateľ a publicista Pavol Ličko, v roku 1972 humorista Ladislav Kalina.¹¹

V širšom zmysle pojmu normalizácia, ako označenia celého obdobia dvoch desaťročí režimu, môžeme označiť ako koniec tohto obdobia nežnú revolúciu v novembri 1989, aj keď ešte veľa príznakov normalizácie pretrvávalo naďalej.

Ako je to teda so začiatkom normalizácie? Dátumy uvádzajú autori rozlične – dátum abdikácie Alexandra Dubčeka z funkcie prvého tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v apríli 1969, alebo dátum potlačenia posledných veľkých masových protestov v auguste 1969 pri prvom výročí okupácie, či až dátum zahájenia straníckej čistky v radoch komunistickej strany v januári 1970. Dokonca býva za začiatok normalizácie označovaný dátum schválenia Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. Zjazde KSČ koncom roka 1970. Marušiak sa týmito otázkami zaoberá podrobne a uvádza ako dátum začiatku normalizácie už „násilné potlačenie československého pokusu o reformu 21.8.1968 vojenskou intervenciou ZSSR a ďalších satelitných štátov“. (Marušiak 2003: 111)

Môj názor na stanovenie začiatku normalizácie je blízko k názoru Juraja Marušiaka, no začiatok by som posunul trochu neskôr po 21. auguste 1968, a to k dátumu podpísania potupného Moskovského protokolu¹² po odvlečení predstaviteľov reformného režimu po okupácii ČSSR do Sovietskeho zväzu. Ako uvádza Rychlík¹³ protokol zaväzoval československú stranu anulovať mimoriadny XIV. zjazd KSČ,¹⁴ rozpustiť protisocialistické organizácie, odstrániť nepohodlných politikov, neprenasledovať ani nepostihovať osoby, ktoré kolaborovali so Sovietskym zväzom. Dôležitým bodom tohto protokolu bolo ponechanie sovietskeho vojska na území Československa¹⁵.

Tento potupný protokol, ktorý je protiprávny a protiústavný¹⁶, odmietol podpísať jediný člen delegácie – statočný František Kriegel. V tomto dokumente sa už objavuje pojem normalizácia, no každá strana si ho predstavovala inak. Reformátori pod normalizáciou chápali odchod okupačných vojsk, oslobodenie internovaných politikov a ich návrat do

funkcií. Sovietsky predstavitelia naopak videli pod normalizáciou vrátenie sa k pred januárovému stavu, obnovu moci a postavenia KSČ ako jedinej a vedúcej sily v Československu a v neposlednom rade postupný odchod reformátorov. Ako výstižne hodnotí Rychlík reformátori dúfali, že budú môcť vo svojich reformách, po nejakých úpravách, pokračovať. No Brežnev nechal Dubčekovcov viesť naďalej krajinu a stranu pod silnou kontrolou konzervatívcoch typu Vasila Biľaka z dôvodu, aby priamo reformátori vykonávali nepopulárnu, presovietsku politiku¹⁷.

1.3. CHRONOLÓGIA NORMALIZÁCIE

Podľa Blažka sa československí historici, ktorí sa zaoberajú rôznymi formami opozície a odporu proti komunistickému režimu v Československu, snažili o chronologické vymedzenie skúmaného obdobia.¹⁸

V otázke obdobia po auguste 1968 sa môžeme oprieť o názor historika Milana Otáhalu, ktorý vymedzuje dve chronologické etapy opozičného hnutia, odlišujúce sa ako programovo, tak aj personálne. (Otáhal 2004) Podľa Otáhalu bola pre prvé obdobie ohraničené rokmi 1969-1972 dôležitá socialistická opozícia, ktorej cieľom bol návrat k politike reforiem z roku 1968 a taktiež odstránenie vedenia KSČ predstavovaného Gustávom Husákom¹⁹.

V druhej etape hovorí Otáhal o občianskej opozícii, ktorú označuje pojmom disent. Otáhal ako kritérium pre rozdelenie zvolil prítomnosť, resp. absenciu politického programu. V prvej etape opozícia mala politický program, pri disente je typická nepochitická povaha opozície, ktorá sa sústreďuje na kritiku režimu v oblasti dodržiavania ľudských práv. Neskoršie vzniknutá Charta 77 už vo svojom úvodnom prehlásení definovala svoje zameranie ako spoločenstvo, ktoré nie je „základňou pre opozičnú politickú činnosť“ (Prečan 1990: 12)

Marušiak akceptuje chronológiu stanovenú Milanom Otáhalom, no z dôvodu slovenských špecifik toto členenie modifikuje²⁰. Prvé obdobie v rokoch 1969-1972 charakterizuje samotným pojmom normalizácia, teda postupného ovládnutia verejného života protireformnými normalizátormi. Druhé obdobie v rokoch 1972 až 1979 je v znamení budovania a rekonštrukcie mocenskej základne nového režimu s masívnym náborom nových, čerstvých síl za členov komunistickej strany. Zároveň však prichádza k ožiovaniu opozičných síl, ktoré sa po útlme spôsobenom perzekúciou v predchádzajúcom období začínajú organizovať²¹.

Tretie obdobie ohraničené rokmi 1979 až 1983 popisuje Marušiak ako rozmach činnosti nezávislých iniciatív a samizdatu. Na tento rozvoj činnosti a iniciatív mali vplyv najmä udalosti v zahraničí, ktorých pôsobenie nedokázal normalizačný režim zamedziť²². Vznikajú celoslovenské samizdatové periodiká²³, aktivizujú sa ochrancovia prírody²⁴, tajná cirkev preniká s pomocou svojich aktivistov do menších miest po celom Slovensku²⁵.

Obdobie rokov 1983-1987 je však poznačené útlmom opozičných aktivít. Po predchádzajúcom období sa represie režimu zostrili, v spoločnosti prevládla apatia a zmierenie sa s nemožnosťou zmeny režimu. Príčiny boli jednak vonkajšie – potlačenie hnutia Solidarita v Poľsku, pokračujúca neostalinská politika Sovietskeho zväzu aj po smrti Leonida Iljiča Brežneva²⁶ - ale aj vnútorné. Medzi vnútornými môžeme vidieť zosilnenú represiu, spoločenskú krízu, hospodárske problémy. V činnosti tak v tomto období pokračovala viac menej len kresťanská opozícia.

Posledným obdobím je čas od roku 1987 po rok 1989, kedy po nástupe M.S.Gorbačova do čela Sovietskeho zväzu s jeho politikou prestavby a otvorenosti, sa začína meniť aj situácia na Slovensku²⁷. V tomto období prichádza k rozšíreniu a väčšej aktivizácii opozičných iniciatív – občianskych, kresťanských, socialistických, ale aj ekologických či národnostných. Normalizačný režim sa však aj naďalej snažil utlmiť tieto aktivity a naďalej postupoval prostredníctvom zachovania nehybného stavu v slovenskej spoločnosti s cieľom zabezpečenia doterajšieho postavenia KSS ako vedúcej sily na Slovensku.

1.4. TYPOLÓGIA OPOZÍCIE

V otázke typológie opozície na Slovensku sa najprv pozrieme ako rozdeľuje opozíciu Petr Blažek, ktorý vychádza z prác Haralda G. Skillinga, Fredericka C. Barghoorna a Rudolfa L. Tökésa.²⁸ Závery týchto autorov však Blažek kritizuje s poukazom na to, že ich pojmami nevychádzalo z historického výskumu, preferovalo vtedy známe prípady odporu a bolo príliš zamerané na sovietske prostredie. S pomocou tiež Andrzej Friszkeho, ktorý rozlišuje pojmy opozícia - ako uvedomelú a plánovanú organizačnú činnosť, ktorého cieľom je odstránenie komunistického systému - a pojem odpor, ktorý je širší a zahŕňa spontánne, neorganizované a neriadené prejavy nesúhlasu s politickým poriadkom, Blažek rozlišuje programovosť a spontánnosť jednaní opozície²⁹.

Blažek ďalej vymenúva rôzne formy spoločenského odporu³⁰, ktoré sa masovo objavovali najmä v obdobiach rozsiahlych spoločensko-politických kríz.

Za inšpirujúce rozdelenie opozície by som označil všeobecnú typológiu amerického historika Padraica Kenneyho, ktorá sa dá použiť univerzálne pre opozíciu v komunistických režimoch v strednej Európe. Blažek uvádza, že Kenney rozlíšil päť veľmi všeobecných typov opozičného hnutia, nachádzajúcich sa v dejinách všetkých uvedených komunistických štátov: 1. reformný dissent vo vnútri komunistickej strany, 2. občiansky dissent, 3. opozícia vychádzajúca z cirkevného prostredia, 4. opozícia vychádzajúca z kontrakultúry, 5. nacionalistická (antikomunistická) opozícia³¹. Z tohto všeobecného rozdelenia vychádza aj členenie tejto práce.

Marušiak pri hodnotení obdobia normalizácie na Slovensku rozlišuje iba dva disidentské smery – občiansky a kresťanský dissent³². Tieto dve hnutia sú podľa Marušiaka v slovenskom prostredí tie, ktoré je možné označiť za opozíciu³³. Ostatné skupiny – socialistov v okruhu Alexandra Dubčeka, predstaviteľov maďarskej menšiny zoskupených okolo Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny, ekologov sústredených v Bratislave Nahlas – Juraj Marušiak k dissentu na Slovensku jednoznačne nepriradil. Ako dôvod uvádza, že ich ciele a zameranie neboli prioritne politické³⁴.

Podľa môjho názoru opozičné prejavy na Slovensku v období normalizácie, ktoré sa snažili o zmenu normalizačného režimu, či už diskusiou, petíciami, nátlakom alebo aj obhajobou svojich občianskych, náboženských, kultúrnych, národnostných práv, sú významné a ich činnosť je potrebné bližšie preskúmať. Definícia opozície, odporu proti režimu nie je jednoznačná.

Čiastočne nám pri tomto definovaní môže pomôcť schválený zákon o protikomunistickom odboji, ktorý začína platiť práve v tomto čase³⁵. V zákone sa dočítame, že „pod protikomunistickým odbojom sa rozumie aktívny odpor občanov proti komunistickému režimu ... verejnými občianskymi postojmi alebo činmi odporu.“ V ďalšej časti zákona sa uvádza, že účastníkom protikomunistického odboja je „občan, ktorý v rozhodnom období bol autorom petícií, či obdobných materiálov, zameraných na obnovu slobody a demokracie, alebo zabezpečoval ich tlač, či rozširovanie, ďalej organizoval politické organizácie, či verejné vystúpenia proti komunistickému režimu, alebo vyvíjal politickú, publicistickú, či inú preukázateľne protikomunistickú činnosť zameranú na obnovu slobody a demokracie v Československu.“³⁶ Z tohto pohľadu je potom pojem opozície a odporu nepomerne širší, než ako ho udáva Juraj Marušiak. Preto v tejto práci popíšem aj oblasť národnostnej opozície a ekologických aktivít v období slovenskej normalizácie.

Na Slovensku môžeme vidieť, že v popredí, na rozdiel od českej opozície, nestojí občianska opozícia, ale katolícky dissent. Slovenský občiansky dissent bol podobne ako český

orientovaný na otázky dodržiavania ľudských práv, tvorený významnými osobnosťami, bol však početne marginálny.³⁷

Neporovnateľne silnejšie sa na Slovensku prejavoval katolícky disent. Jeho činnosť bola z veľkej miery nepochitická, no svojou početnosťou a významom a taktiež vplyvom niektorých osobností tohto disentu, najmä laikov, sa v jeho činnosti prejavovali aj politické časti.³⁸

Pri ostatných typoch opozície sa názory na tieto aspekty často líšia. Socialistická opozícia sa na Slovensku sformovala až v druhej polovici osemdesiatych rokov. Dôvodom bol iný priebeh normalizácie a čistiek³⁹ v Komunistickej strane Slovenska než v českej časti federácie. Taktiež aktivity hlavného predstaviteľa reformného režimu v roku 1968 Alexandra Dubčeka vzrástli až v osemdesiatych rokoch.

Národnostná opozícia sa taktiež začala prejavovať až v osemdesiatych rokoch – či už zo strany maďarskej národnostnej menšiny, alebo v otázkach postavenia Slovákov vo federálnom Československu.

Ekologická opozícia a opozícia antikultúrna⁴⁰ boli na Slovensku marginálne a ich vplyv na verejnosť bol zanedbateľný – snáď okrem ekologických aktivistov okolo publikácie Bratislava Nahlas.⁴¹

1.5. ODPOR PROTI KOMUNIZMU NA SLOVENSKU

Jeden z najvýznamnejších predstaviteľov slovenskej opozície v normalizačnom Československu Ján Čarnogurský poukazuje na komplikovaný vzťah odporcov normalizačného režimu k historickým súvislostiam. Uvádza, že každý odpor proti komunizmu na Slovensku, ktorý by sa hlásil k národným tradíciám, režim hneď označoval za pokračovanie Slovenského štátu z obdobia v rokoch 1939 - 45 a za prejav klérofašizmu.

Toto označovanie malo pomerne veľký dopad na podporu odporcov normalizácie nielen zahraničím, ale aj možnými domácimi sympatizantmi. Táto zvrátená logika sa ukazuje v plnej nahote v roku 1987, keď skupina slovenských disidentov zverejnila svoje vyhlásenie k 45. výročiu deportácií židovského obyvateľstva zo Slovenska do táborov smrti, v ktorom vyjadrili svoju ľútosť a žiadosť o odpustenie za tieto hanebné skutky. Komunisti však označovali signatárov tohto prehlásenia za pohrobkov klérofašistov. V prekonávaní tohto biľagu pomáhali slovenskému disentu ich českí kolegovia z Charty 77⁴².

Ako konštatuje Čarnogurský odpor proti komunistickému normalizačnému režimu na Slovensku sa musel orientovať mimo národného rámca. Dôraz bol teda kladený k trom

základným ideovým priestorom. V prvom rade kresťanský rozmer, ako druhý smer zameranie na demokratický socializmus a napokon cesta občiansko-liberálneho odporu. Na Slovensku sa hlavnou silou opozície stal kresťanský odpor proti komunizmu. Z pohľadu ľavicového, teda z pozícií socializmu, po rezignovaní Alexandra Dubčeka na ďalšie aktivity a vzhľadom k vývoju v KSS, sa nedalo očakávať oživenie tohto prúdu. Vylúčení straníci na Slovensku nevybudovali konštruktívny odpor proti normalizátorom na čele s Gustávom Husákom⁴³.

V neposlednom rade hodnotí Čarnogurský občiansko-liberálny prúd ako izolované skupiny intelektuálov bez širšej spoločenskej odozvy. (Čarnogurský 2005: Odpor proti komunizmu)

2. NÁSTUP NORMALIZÁCIE

2.1. PRVÁ FÁZA NORMALIZÁCIE

Ako som už uviedol, po podpísaní Moskovského protokolu sa česká aj slovenská spoločnosť začali „normalizovať“, najprv ešte s Alexandrom Dubčekom v čele komunistickej strany, od apríla 1969, po zvolení za ústredného tajomníka ÚV KSČ, pod vedením Gustáva Husáka. Cieľom – už nezakrývaným – bol návrat k spoločnosti pred január 1968.⁴⁴ Konkrétne išlo o očistenie komunistickej strany od predstaviteľov reformných kurzov, o obmedzenie iniciatív vychádzajúcich aj z nekomunistických postojov, v princípe o znehybnenie celej spoločnosti.

Na dosiahnutie týchto cieľov zvolil nastupujúci normalizačný režim opatrenia ako perzekúcia určitých skupín obyvateľstva, zastrašovanie, existenčný nátlak, represie, súdne procesy. Nezanedbateľnou súčasťou týchto praktík bolo znemožnenie vykonávania svojho povolania, v niektorých prípadoch dokonca znemožnenie akéhokoľvek zamestnania pre perzekvovaných ľudí, často krát aj ich rodinných príslušníkov.

Súdne procesy mali masový priebeh najmä v českých krajinách, na Slovensku sa ako najvýraznejšie procesy z tohto obdobia uvádzajú prípady Pavol Ličko v roku 1971 a Ladislav Kalina v roku 1972. Ako konštatuje Kmet⁴⁵ menej politických procesov na Slovensku súvisí s rozdielnym priebehom normalizácie. V českých krajinách režim uplatňoval celoplošný princíp represíí, na Slovensku môžeme pozorovať adresné represie voči jednotlivcom. Na tieto postihy, bez ohľadu na rozsah perzekúcií, zareagovali listami jednak Alexander Dubček v roku 1974, v nasledujúcom roku spisovateľ a dramatik Václav Havel. Rozdiel by som videl aj tu. Zatiaľ čo tento Dubčekov list bol viac menej poslednou jeho aktivitou pred odmlčaním sa na dlhé obdobie⁴⁶, pre Havla sa stane odpor proti normalizačnému komunistickému režimu nadiľho jeho hlavnou a stále významnejšou aktivitou.

Ciele normalizácie, tak ako sme ich popísali vyššie - očistenie strany od reformistov, obmedzenie iniciatív občanov, znehybnenie spoločnosti – sa režimu do polovice 70. rokov darilo dosiahnuť aj čistkami a represiami.

2.2. ČISTKY A REPRESIA

Priebeh čistiek v komunistickej strane bol tiež jedným z dôvodov pre odlišný priebeh normalizácie v Čechách a na Slovensku. Cieľom výmeny členských legitímácií straníkov bolo dokončenie očistenia strany nielen od predstaviteľov, ale najmä sympatizantov reformného procesu v komunistickej strane v roku 1968.

V českej KSC muselo nedobrovoľne opustiť túto stranu cca 23 % členov, na Slovensku to bolo len 17,5% členov⁴⁷. Iný však bol hlavne priebeh a následky normalizácie na Slovensku. Kým v Čechách bol priebeh podstatne radikálnejší a postih vylúčených bol tvrdší – bez možnosti ďalšieho zamestnania v príslušnom obore, nemožnosť publikovania, ostrakizácia vylúčených – na Slovensku bolo možné, po určitom čase a povinnej sebakritike, vrátiť sa k povolaniu. Takisto postih vylúčených na Slovensku nebol vylúčením až na okraj spoločnosti, ale len na podradnejšie miesto.

Ako uvádza Marušiak, v českej časti republiky ľudia prenasledovaní za svoje postoje boli úplne zbavení možnosti vykonávania svojho zamestnania, mohli pracovať len manuálne, niektorí však vôbec nezohnali žiadnu prácu. Často krát neboli výnimkou ani súdne procesy v oveľa väčšom rozsahu ako na Slovensku. Postupne sa u týchto skupín ľudí začali vytvárať užšie a intenzívnejšie kontakty a spoločná skúsenosť s priamou konfrontáciou s režimom viedla ku generácii osemašesiatnikov⁴⁸.

Na Slovensku takáto situácia nenastala – súdne postihy boli ojedinelé, neboli zamerané na veľké skupiny prenasledovaných, perzekúcie iba výnimočne existenčne ohrozovali nepohodlných ľudí. Naopak často krát sa vyskytovali situácie, keď bolo možné získať krycie zamestnanie, časté bolo aj publikovanie buď pod cudzím menom, resp. po určitom čase sa mohol objaviť text aj pod vlastným menom. Marušiak spomína mená literárneho kritika Števéčka, spisovateľov Ferka či Ťažkého, Moravčíka alebo Petra Karvaša, ktorí sa od svojej činnosti v roku 1968 dištancovali a znovu dostali možnosť publikovať⁴⁹.

Represie na Slovensku boli oproti Čechám slabšie a miernejšie. Ako Marušiak ďalej vyzdvihuje, dôležitou skutočnosťou pre pochopenie rozdielného vývoja je vyššia miera kontinuity v personálnej oblasti na Slovensku na najvyšších miestach k krízovom obdobi rokov 1967 až 1970. Marušiak vymenúva predstaviteľov KSS, ktorí pred augustom 1968 patrili medzi reformistov, no v ďalšom vývoji sa presunuli na pozície vykonávateľov normalizácie – Gustáv Husák, Štefan Sádovský, Peter Colotka. (Marušiak 2003: 121)

2.3. POSTOJE SPOLOČNOSTI

Väčšina spoločnosti uzavrela s režimom tichú „spoločenskú dohodu“⁵⁰. Čo rozumieť pod týmto pojmom? V politickej oblasti bolo k bezproblémovému prežívaniu občana v normalizačnom režime socialistického Československa potrebné angažovať sa v niektorej z organizácií Národného frontu⁵¹, účastiť sa volieb⁵², ukázať sa na demonštrácii k 1. máju či k výročiu Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie. Pre významnejších členov normalizovanej spoločnosti bola nutná aj vyššia forma spoluúčasti, akým bolo demonštratívne odsúdenie antisocialistických síl⁵³.

Za tieto ústupky režimu občan dostal možnosť bezplatného vzdelania, zdravotnej starostlivosti, právo na prácu, lacné odborárske dovolenky v spriatelенých krajinách socialistického bloku. Ako zhŕňa Marušiak, režim však napriek tomu, že nevyžadoval od obyvateľov stotožnenie sa so svojou politikou, udržal si svoj totalitný charakter a až takmer do konca osemdesiatych rokov 20. storočia si nárokoval - a mal takmer pod kontrolou - všetky oblasti verejného a spoločenského života⁵⁴.

Časť obyvateľstva sa však ocitla mimo spoločnosti - vylúčení členovia strany, spisovatelia, umelci. Nezanedbateľnou časťou stojacou viac menej na okraji boli náboženský aktivisti - laici, časť cirkvi - kňazi, dokonca aj vyšší hodnostári - najmä katolíckej cirkvi - spomeňme biskupa Jána Chryzostoma Korca. Táto časť spoločnosti bola síce „odstavená“ z oficiálneho života, no ich energia, aktivita, činorodosť sa prejavovala aj v pre nich samotných nepriaznivých podmienkach perzekúcie a útlaku

Prvými prejavmi vznikajúcej opozície boli na Slovensku - podobne ako v Čechách - rôzne stretnutia, literárne večierky, prednášky. Prvé tieto aktivity sa objavili v roku 1973. V Bratislave však nemali však veľký dosah.

Takisto v roku 1973 sa začínajú na Slovensku objavovať samizdaty⁵⁵.

S rokom 1973 je spojená aj myšlienka založenia duchovno-náboženskej spoločnosti pre zosilnenie spolupráce katolíckych aktivistov. Táto myšlienka sa pretavila v roku 1974 do založenia spoločenstva FATIMA⁵⁶.

Všetky tieto aktivity mali viac utajený a skrytý charakter. Aktivity spojené s opozíciou, resp. nezávislými iniciatívami sa dostali na povrch až spolu so široko medializovanou aktivitou okolo vyhlásenia Charty 77 začiatkom roku 1977.

Zmeny v spoločnosti sa začali výraznejšie prejavovať od polovice osemdesiatych rokov. Súviselo to najmä so zmenami v Sovietskom zväze. Po nástupe Michaila Sergejeviča Gorbačova do funkcie generálneho tajomníka KSSZ sa začali pomery v celom sovietskom

bloku meniť. V novej situácii začínali ožívať aktivity rôznych opozičných zoskupení. Na Slovensku boli veľmi aktívni najmä katolícky odporcovia režimu, vzrastal odpor proti režimu najmä s podporou tajnej cirkvi a biskupa Jána Chryzostoma Korca. K slovu sa hlásila aj kresťansky orientovaná inteligencia na čele s Jánom Čarnogurským, taktiež sa zaktivizovali ekológovia. V atmosfére kritiky režimu sa aktivizovali aj reformní komunisti na čele s Alexandrom Dubčekom, ktorí dostali priestor v zahraničnej tlači a televízii a neváhali ho využiť⁵⁷.

Odpor proti režimu v druhej polovici osemdesiatych rokov získaval sebavedomie. Rokom obratu bol rok 1988 – petície, sviečková demonštrácia v Bratislave v marci, demonštrácie pri 20.výročí okupácie Československa v auguste, pri výročí vzniku Československa v októbri 1988.

Vzrast týchto aktivít súvisel s viacerými faktormi. Jednak to bola zmena medzinárodnej politickej situácie s nástupom M. Gorbačova a jeho prestavbou a otvorenosťou. Ortodoxný komunistický režim už nebol podporovaný Sovietskym zväzom. Veď napríklad myšlienky Michaila Gorbačova v známej knihe Prestavba a nové myslenie museli pre slovenských normalizátorov znieť ako návrat k Pražskej jari v roku 1968 v Československu⁵⁸.

Nemenej dôležitým faktorom sa môže javiť generačná zmena, keď v osemdesiatych rokoch nastupuje nová, mladá generácia, ktorá na rozdiel od predchádzajúcej generácie postihnutej represiami, resp. kolaboráciou s normalizačným režimom, nebola už ustráchaná a zviazaná.

3. KBSE, CHARTA A SLOVENSKO

3.1. KONFERENCIA O BEZPEČNOSTI A SPOLUPRÁCI V EURÓPE

Konala v roku 1975 vo fínskych Helsinkách. V závere konferencie podpísala československá delegácia vedená prezidentom Gustávom Husákom "Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach" a "Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach"⁵⁹. Po ratifikácii týchto dokumentov československým parlamentom v roku 1976 sa tak nárok na dodržiavanie základných ľudských práv stal súčasťou nášho právneho poriadku.

Pre československých predstaviteľov zväz bol tretí kôš z Helsínk, ktorý sa zaoberal ľudskými právami, len nutným zlom a podpísaný dokument len cárom papiera. Takisto ako ostatné socialistické krajiny aj Československo bolo presvedčené, že aj tak neexistuje sila, ktorá by mohla podpísanú dohodu o dodržiavaní ľudských práv vynútiť. V dlhodobej perspektíve bol však práve Záverečný akt začiatkom konca vlády komunizmu nad východnou Európou. Prihlásenie sa komunistických krajín k dodržiavaniu ľudských práv totiž znamenal vznik skupín dožadujúcich sa ich faktického plnenia v rámci jednotlivých krajín. V Sovietskom zväze vznikla Helsinská skupina ľudských práv v čele s J. Orlovom a aj v ďalších štátoch vznikli prvé opozičné štruktúry odvolávajúce sa na dodržiavanie ľudských práv⁶⁰. V Československu bola založená Charta 77 v čele s Václavom Havlom.

3.2. CHARTA 77 A SLOVENSKO

Perzekúcia členov skupiny Plastic People of the Universe a ratifikovanie záverov z Helsínk viedli tomu, že nekomunistickí prední intelektuáli, kresťanskí aktivisti a bývalí členovia KSČ⁶¹ dohodli na utvorení otvoreného, neformálneho spoločenstva, usilujúceho o reálne dodržiavanie ľudských a občianskych práv, zakotvených v medzinárodných paktoch. Toto spoločenstvo bolo nazvané podľa prvého dokumentu vydaného 1. januára 1977 – Charta 77. Tento dokument podpísalo 242 signatárov⁶². Bolo stanovené, že toto spoločenstvo budú zastupovať na verejnosti traja hovorcovia, vždy po dobu jedného roku. Mal to byť vždy zástupca z radov kresťanov, kultúrnej sféry a bývalý člen KSČ. Prvými hovorcami boli filozof Jan Patočka, dramatik Václav Havel a bývalý minister zahraničia z roku 1968 Jiří Hájek⁶³.

Do konca roku 1977 podpísalo Chartu cez 800 ľudí. Potom príliv podpisov pomerne poklesol pod vplyvom perzekúcií signatárov. Veľká časť signatárov (300-400) bola nútená emigrovať, niekoľko ich svoj podpis pod vplyvom okolností odvolalo. Celkovo sa uvádza, že v rokoch 1977 – 1989 podpísalo Chartu 1886 československých občanov, pričom 25 z nich svoj podpis odvolalo⁶⁴.

Charta 77 nemala pevnú organizačnú štruktúru, nebola žiadnou organizáciou. Nemala žiadny štatút, žiadne organizačné členenie, mala len signatárov. Navyše podľa vtedajších zákonov ani nemohla mať formu organizácie. Jej cieľom bol dialóg s politickou a štátnou mocou, dodržiavanie ľudských a občianskych práv a upozorňovanie na problémy v československej spoločnosti. Chartisti sa tým stali najväčším nepriateľom normalizačného režimu a obeťami perzekúcií zo strany štátnych a straníckych orgánov. Formy perzekúcií boli rôzne – od výsluchov, zatknutia, vyhrožovania cez fyzické napádanie, šikanovanie, zákaz výkonu povolania až po donútenie k emigrácii⁶⁵. Napriek tomu hnutie neprestávalo vyvíjať aktívnu činnosť. Každoročne vydávalo rad dokumentov týkajúcich sa vážnych problémov v spoločnosti. Od diskriminácie na školách či pracoviskách, náboženskej slobody, životného prostredia až po problémy v ekonomike, vede i kultúre. Dokumenty Charty boli zverejňované v bulletine "Informácie o Charte" zvaný Infoch⁶⁶.

Ako sa skoro ukázalo Charta 77 nedokázala osloviť väčší okruh osôb a nepodarilo sa jej takmer vôbec preraziť na Slovensko. Keď vychádzame zo zoznamu mien, potom z celkového počtu cca 1880 (Prečan 1990) za roky 1977-1989 počet slovenských signatárov nedosahuje ani dvadsať. Zo známejších mien vidíme medzi signatármi len profesora Miroslava Kusého, v Prahe žijúceho historika Jána Mlynárika, matematika RNDr. Vladimíra Čecha, koncom osemdesiatych rokov spisovateľku Hanu Ponickú.

Malý ohlas Charty 77 na Slovensku bol podľa slovenského politológa Juraja Marušiaka spôsobený miernejším priebehom normalizácie na Slovensku, ktorá tu nevytlačila intelektuálnu elitu z roku 1968 do podradných manuálnych zamestnaní ako v Čechách. Podľa Jana Šimsu, evanjelického farára,⁶⁷ bol malý počet slovenských signatárov spôsobený predovšetkým určitým zaváhaním Milana Šimečku. Nepovažoval za vhodný tento okamžik pre vystúpenie Charty 77 a doporučoval vyčkať. Nasledovala však známa policajná perzekúcia, ktorá neumožnila dočasne ďalšie zbieranie podpisov.

4. NÁBOŽENSKÝ DISENT

4.1. TAJNÁ CIRKEV

Sedemdesiate roky 20. storočia sú obdobím rozvoja tajnej cirkvi na Slovensku. V jej základoch stáli odchovanci Prof. Kolakoviča⁶⁸.

Tajná cirkev organizovala náboženské krúžky najmä medzi inteligenciou, taktiež mali kontakty na väčšinu stredných škôl v mestách a takmer všetky vysoké školy. Odchovanci krúžkov sa po skončení štúdia rozchádzali po celom Slovensku a šírili posolstvo angažovaného kresťanstva, ktoré si osvojili v krúžkoch. Cez nich sa šírila kresťanský orientovaná samizdatová tlač⁶⁹, informácie a základy slobodnej spoločnosti na Slovensku. Ďalšou činnosťou tajnej cirkvi bola tajná vysviacka nových kňazov, pašovanie literatúry, zasielanie informácií do zahraničia, najmä pre Rádio Vatikán, Hlas Ameriky⁷⁰.

Ako uvádza Šimulčík po roku 1968 dochádzalo na Slovensku k preskupeniu spoločenských síl⁷¹. Normalizačná politika zatlačila kultúrny a občiansky pohyb šesťdesiatych rokov na okraj. Spoločenské sily sa začali preskupovať a čoraz viac občianskej a duchovnej aktivity prechádzalo z kultúrneho frontu na veriacich.

Ako ďalej popisuje Šimulčík v sedemdesiatych rokoch 20. storočia kresťanstvo na Slovensku začalo nadobúdať novú dynamiku, najmä u mladej generácie, čo bolo dôsledok pohybu, ktorý nastal koncom šesťdesiatych rokov, keď sa z väzenia vrátili kňazi, rehoľníci a laici, najmä náboženský aktivisti z konca štyridsiatych rokov. Významnú úlohu v tomto pohybe zohrali RNDr. Vladimír Jukl a MUDr. Silvester Krčméry, ktorí úzko spolupracovali s vtedajším biskupom Jánom Chryzostomom Korcom. (Šimulčík 1997: 15-26)

Základom tajnej cirkvi začiatkom 70. rokov boli malé spoločenstvá (krúžky), pozostávajúce z piatich až desiatich ľudí, ktorých úlohou bolo pomáhať mladým kresťanom v ťažkom období nastupujúcej normalizácie. Prvé spoločenstvá vznikali začiatkom sedemdesiatych rokov v Bratislave, kde bola sústredená väčšina vysokých škôl. V týchto krúžkoch sa tajne stretávali mladí poslucháči vysokých škôl a neskôr ich absolventi⁷².

Úlohy organizátorov sa zhostili už spomenutí V. Jukl a S. Krčméry, ktorí organizovali navonok stretnutia, výlety, turistiku vysokoškolákov, no skryte sa venovali šíreniu katolíckej viery medzi mládežou, organizovali systematické študovanie rôznych oblastí z náuky cirkvi, prebiehali slobodné diskusie o problémoch a rôznych témach. Toto sa však konalo tajne a na organizátoroch bolo hľadanie bytov a chát, kde sa stretnutia konali, zháňanie literatúry,

zabezpečenie kňazoch ochotných slúžiť malé omše. Tieto činnosti stáli veľa úsilia, objavila sa potreba rozšírenia týchto aktivít. Aj preto v roku 1974 vzniká tajné Spoločenstvo Fatima. V úzadí týchto laických aktivít bol biskup J. Ch. Korec, ktorý činnosť Spoločenstva Fatima veľmi podporoval. Tieto malé krúžky Spoločenstva Fatima sa stali "ostrovmi slobody" v totalitnej normalizačnej spoločnosti na Slovensku. Pre účastníkov však platili pravidlá konšpirácie, počet účastníkov jednotlivých spoločenstiev bol obmedzený, bolo treba zachovávať mlčanlivosť a utajenie. Spoločenstvá mali štruktúru bunkového systému – bunky pracovali nezávisle, nepoznali sa navzájom, pôsobili lokálne.

Ako som už spomenul činnosť tajnej cirkvi v začiatkoch prebiehala najmä v Bratislave. Cieľom však bolo rozšíriť pôsobenie tajnej cirkvi na celé Slovensko. Preto spoločenstvo Fatima využilo návrat vysokoškolákov po skončení štúdia z Bratislavy do menších miest a dedín, kde mali ďalším mladým ľuďom sprostredkovať to, čo zažili a dostali v malých spoločenstvách počas štúdia v Bratislave. Každý člen pôvodného spoločenstva na vysokej škole mal neskôršie založiť spoločenstvo, do ktorého prinesie všetko to, čo predtým zažil. Aktivisti tak v ďalších mestách zakladali nové spoločenstvá, prípadne pripravovali pôdu pre ich vznik⁷³. Týmto sa počet spoločenstiev a zároveň počet mladých veriacich zvyšoval na celom Slovensku⁷⁴.

V činnosti spoločenstiev mali hlavnú úlohu laici, no jednotlivé spoločenstvá dostávali aj pomoc od kňazov, väčšinou utajených. No často krát sa ujímali pomoci mnohí kňazi z verejnej pastorácie a kňazi bez štátneho súhlasu. Ako spomína Šimulčík napriek tomu, že pomoc kňazov bola nevyhnutná, celá aktivita v malých spoločenstvách zostávala na laikoch, ktorí boli ich hybnou silou⁷⁵. Postupne sa začali formou spoločenstiev stretávať deti, mládež, rodiny a kňazi po celom Slovensku.

Okrem toho na Slovensku existovali tajne pôsobiace rehole, ktoré duchovne podporovali tieto vznikajúce hnutia⁷⁶.

Môžem skonštatovať, spolu so Šimulčíkom, že malé spoločenstvá Fatimy boli pre prenasledovanú cirkev na Slovensku asi najlepším spôsobom ako nielen vydržať pokusy normalizačného režimu o ateistickú premenu, ale aj možnosťou ako sa rozvíjať. Spoločenstvá Fatima sa stali miestom osobného prežívania viery mnohých ľudí na Slovensku, najmä mládeže, jej jednotlivé bunky boli skoro nezistiteľné a nezničiteľné Štátnou bezpečnosťou⁷⁷.

4.2. PÚTE

Pod vplyvom tajnej cirkvi sa aktivizovala najmä mládež, čo sa začalo prejavovať už koncom sedemdesiatych, no enormne v polovici osemdesiatych rokov účasťou na pútiach na celom Slovensku, ale aj na moravskom Velehrade. Prvá veľká púť prebehla v septembri 1984 v Šaštíne. Nakoniec sa ukázalo, že to bola len skúška na veľkú púť na Velehrade v júli 1985 pri príležitosti 1100. výročia úmrtia sv. Metoda. Deň pred oficiálnym programom sa na základe aktivít tajnej cirkvi zišla na Velehrade veriaca mládež, väčšinou zo Slovenska, severnej Moravy a východných Čiech. Cieľom a hlavnou myšlienkou tohto zhromaždenia bol celonočný duchovný program. Okrem pomerne početnej skupiny kňazov sa púte zúčastnilo odhadom 150-200 tisíc veriacich. Pre komunistický režim bolo prekvapením veľké množstvo mladých ľudí a ešte väčším šokom vypískanie predstaviteľov štátu. Ako uvádzajú Pešek a Barnovský táto púť na Velehrade sa po dlhom čase od roku 1949 stala prvým otvoreným masovým protestom proti cirkevnej politike režimu. Prekvapený nebol len normalizačný režim, ale aj cirkev – jej postavenie a vplyv v spoločnosti sa stávalo oveľa silnejšie. (Pešek – Barnovský 2004: 146) V ten istý deň prebehla púť aj v Levoči, ktorej sa zúčastnilo odhadom taktiež 150 tisíc ľudí. Režim nebol schopný zakročiť, taký veľký počet účastníkov ho zaskočil. Veľké zhromaždenia veriacich potom pokračovali pri takmer každej nasledujúcej púti⁷⁸.

Ďalšiu aktivizáciu cirkvi znamenal Mariánsky rok vyhlásený pápežom Jánom Pavlom II. na obdobie 1987/1988. Okrem zvýšenej účasti mládeže na pútiach po celom Slovensku⁷⁹ sa aktivity rozvíjali aj v ďalších smeroch – petície, snaha o demonštráciu požiadaviek katolíkov na verejnosti a iné.

4.3. KATOLÍCKA PETÍCIA

Prejavom tejto aktivity v Mariánskom roku bol aj text petície, ktorá sa objavila na jeseň 1987 v samizdatovej tlači pod názvom *Podnety katolíkov k riešeniu situácie veriacich občanov v ČSSR*, známa tiež ako *31 požiadaviek moravských katolíkov, alebo 31 bodov Augustína Navrátila*. Tento text obsahoval požiadavky, ktoré mali zabezpečiť náboženskú slobodu vo vtedajšom Československu, odluku cirkvi od štátu, obsadenie biskupských stolcov, sloboda tlače, sloboda vyučovania náboženstva atď.

Text petície podporil pražský arcibiskup kardinál Tomášek a tajná cirkev začala zbierať podpisy na jeho podporu po celom Slovensku. Kampaň mala nečakanú odozvu medzi veriacimi a pomerne rýchlo sa podarilo vyzbierať viac ako pol milióna podpisov, z ktorých bola väčšina od slovenských veriacich⁸⁰. Čarnogurský uvádza, že to bola pravdepodobne najrozsiahlejšia petícia v komunistickom bloku vôbec, ktorá sa uskutočnila napriek útokom komunistických aktivistov po dedinách a ukázala, že tajná cirkev má kontakty na celom Slovensku.⁸¹

4.4. SVIEČKOVÁ DEMONŠTRÁCIA

Úspech zbierania podpisov pod petíciu moravských katolíkov inšpiroval uskutočnenie ďalšej akcie, a to Sviečkovej demonštrácie v Bratislave 25. marca 1988. Aktivisti tajnej cirkvi⁸² vyzvali na pokojnú demonštráciu v Bratislave s tromi požiadavkami: obsadenie uprázdnených biskupských stolcov na Slovensku, dodržiavanie náboženskej slobody v Československu a zabezpečenie občianskych práv v Československu⁸³. Účastníci demonštrácie sa mali identifikovať držaním zapálenej sviečky. Na Hviezdoslavovo námestie v Bratislave prišlo oficiálne asi 2000 účastníkov demonštrácie, ďalšie tisíce polícia nevpustila na námestie z prilahlých ulíc⁸⁴. Proti demonštrantom zakročila násilne polícia s obuškami a vodnými delami. Desiatky demonštrantov boli zadržaných⁸⁵. Sviečková manifestácia bola dovtedy najväčšou verejnou demonštráciou proti komunistickému režimu v Československu po potlačení udalostí r. 1968. (Čarnogurský 2005)

5. OBČIANSKY DISENT

5.1. PREDSTAVITELIA OBČIANSKEJ OPOZÍCIE

Medzi najvýznamnejších predstaviteľov občianskej opozície na Slovensku patrili signatári Charty 77: prof. PhDr. Miroslav Kusý - filozof, CSc., doc. Dr. Ján Mlynárik – historik, z. um. Dominik Tatarka – spisovateľ, Vladimír Čech – programátor, Hana Ponická – spisovateľka až neskôr. (Prečan 1990: 489-514)

Ďalšími boli sympatizanti, ktorí však Chartu 77 nepodpísali – resp. boli donútení podpis odvolať – Július Strinka, Milan Šimečka⁸⁶, Vladimír Maňák, Roman Kaliský, Milan Várros, J. Jablonický.

Činnosť občianskeho disentu bola zameraná na ochranu ľudských práv, no ich členom sa nepodarilo vytvoriť nejakú samostatnú iniciatívu podobnú Charte 77 v českých krajinách⁸⁷. Kontakty medzi slovenským občianskym dissentom a českými chartistami bol pomerne častý, no hlavní predstavitelia slovenského disentu – M. Kusý a M. Šimečka – sa zameriavali najmä na publikačnú činnosť v rámci samizdatov. Aj keď na Slovensku začalo vydávanie samizdatov v 80. rokoch najmä v popudú katolíckeho disentu, často krát publikovali v týchto periodikách aj občiansky aktivisti. No väčšina ich textov bola publikovaná buď v českých samizdatoch, alebo samizdatoch vydávaných v zahraničí⁸⁸.

K spájaniu občianskeho a kresťanského disentu na Slovensku dochádzalo čoraz častejšie v druhej polovici osemdesiatych rokov. Spomením vystúpenie na podporu aktivistu maďarskej menšiny M. Duraya, spomienkové zhromaždenie v Černoveji⁸⁹. Dôležitou akciou bolo spoločné Vyhlásenie k deportácii Židov zo Slovenska, kde sa spojili obidve zložky disentu na Slovensku, aby vyjadrili svoje postoje k tejto citlivej téme slovenských dejín⁹⁰.

Aktivita občianskeho disentu sa v druhej polovici osemdesiatych rokov preniesla aj na samizdatovú činnosť⁹¹. S tým súvisí aj vstup mladšej generácie aktivistov medzi predstaviteľov disentu – Ivan Hoffman, Ján Langoš, M. Šimečka ml.

Posledným spoločným vystúpením občianskeho a kresťanského disentu sa stali protesty proti uväzneniu Bratislavskej päťky v druhej polovici roku 1989.

5.2. BRATISLAVSKÁ PÄŤKA

Posledným pokusom komunistického režimu na Slovensku o zastrašenie opozície bolo zatknutie členov Bratislavskej päťky v auguste 1989. Išlo o Jána Čarnogurského, Miroslava Kusého, ktorí boli zatknutí a ďalej Hanu Ponickú, Vladimíra Maňáka a Antona Seleckého, ktorí boli vyšetrovaní na slobode. Zloženie tejto päťky bolo symbolické – zahŕňalo širokú paletu opozičných síl – katolíci, evanjelíci, bývalí členovia strany. Ich previnením bolo to, že pripravovali na 21. august 1989 kladenie kvetov v mestách na Slovensku, kde v auguste 1968 vojaci Varšavskej zmluvy zastrelili obyvateľov. Trestné stíhanie proti Bratislavskej päťke spojilo takmer všetky opozičné prúdy na Slovensku, pridali sa dokonca aj niektorí aktuálni členovia strany⁹². Protesty sa zdvihli aj v zahraničí, reagovala aj Charta 77 prostredníctvom V. Havla. Tieto protesty viedli režim k tomu, že trestné stíhanie rozdelil na dva procesy – jeden proti Jánovi Čarnogurskému, druhý proces proti ostatným obvineným. Proces proti Bratislavskej päťke už režim nedotiahol do konca – ukončili ho demonštrácie v novembri 1989 a pád komunistického režimu. (Čarnogurský 2005)

6. OSTATNÉ OKRUHY DISENTU

6.1. NÁRODNOSTNÁ OPOZÍCIA

Ako uvádza Kmeť (Kmeť 2003: 190-191) od roku 1978 bolo badať zvýšenie aktivít maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku. Prejavilo sa vznikom Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v marci 1978, ktorý reagoval na rozšírenie vyučovania slovenského jazyka na školách s maďarským vyučovacím jazykom⁹³. Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny protestoval proti nedodržaniu ústavného zákona č. 114/1968, ktorý hovoril o zabezpečení sociálneho, ekonomického a kultúrneho rozvoja národností, čo však podľa spoluorganizátorov Výboru Miklósa Duraya a László Nagya normalizačný režim neplnil. Maďarská menšina bola podľa Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny diskriminovaná v oblasti školstva, kultúry, hospodárstva a politiky. Reakcia na tieto protesty prišla okrem normalizačného režimu aj od predstaviteľov slovenského exilu, ktorým v týchto dokumentoch Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny chýbali požiadavky na zabezpečenie slobody pre všetkých občanov komunistického Československa.⁹⁴

V novembri 1983 sa situácia s protestmi Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny voči národnostnej politike režimu opakovala. Reakciu Výboru odštartovala tentoraz snaha slovenskej vlády o presadenie zmien v rozhodovaní, ktoré predmety vo vyučovaní škôl sa budú vyučovať v inom než prevládajúcom jazyku. Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny sa snažil petíciou, ktorú organizoval Miklós Duray, protestovať proti tomuto uzneseniu vlády. Organizátor petície Duray bol zatknutý a obvinený z protištátnej činnosti. Na rozdiel od predchádzajúcich protestov bol už Duray známy nielen na Slovensku, ale aj v zahraničí. Za Duraya sa tak postavili nielen maďarský politici, ale protesty prichádzali aj zo Západnej Európy a, čo je dôležité, podporu Durayovi vyslovili aj niektorí slovenskí disidenti – Kmeť uvádza mená Jána Čarnogurského, Miloslava Kusého, J. Jablonického a M. Šimečku.⁹⁵

Aktivita Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny a perzekúcia jeho predstaviteľov neunikli ani pozornosti Charty 77. Kým v decembri 1982 Charta 77 vo svojom vyhlásení upozorňuje na prípad Miklósa Duraya⁹⁶, počas ďalšieho obdobia dochádza k užšej spolupráci Charty 77 a Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny a informovaniu verejnosti prostredníctvom dokumentov Charty 77.⁹⁷

Odpor, či opozícia ostatných národnostných menšín boli nepatrné. Druhá najpočetnejšia menšina na Slovensku v období normalizácie – Rómovia⁹⁸ – v počte odhadovanom na približne 200 tisíc⁹⁹ sa politicky takmer neprejavovala. Ich postavenie

v normalizačnom Československu bolo blízke postaveniu druhotriednych občanov s častou diskrimináciou, porušovaním ľudských a občianskych práv, násilnou asimiláciou. Táto menšina stála na okraji spoločnosti v chudobe, rasovo diskriminovaná s odlišným spôsobom života. V decembri 1978 sa tejto menšine venovala vo svojom dokumente O postavení Cikánů – Romů v Československu Charta 77.¹⁰⁰ Reakcia alebo podpora slovenského disentu nebola žiadna.

Prekvapenie v spoločnosti, ale nevôľu medzi normalizačnými predstaviteľmi vyvolalo v októbri 1987 Vyhlásenie k deportáciám Židov zo Slovenska. Tento dokument, v ktorom predstavitelia disentu na Slovensku vyjadrili ľútosť a žiadali o odprosenie za skutky, ktoré vrhajú tieň na slovenský národ pri jeho podiele na vyvezení židovských spoluobčanov do táborov smrti a následnom usmrtení v nacistických koncentrákoch.¹⁰¹ Slovenský disent, ktorý sa týmto vyhlásením dištancoval od klérofašistického ľudáckeho režimu Slovenského štátu v rokoch 1939-1945, bol za toto vyjadrenie jasného postoja ocenený a uznanlivo prijatý najmä v zahraničí. Reakcia domáceho – komunistického – režimu bola opačná. Ako uvádza Kmeť normalizačná tlač označila signatárov tohto vyhlásenia termínmi „pohrobkovia slovenského klérofašizmu“ a „tajná cirkev v službách antikomunizmu“¹⁰².

6.2. EKOLOGICKÉ INICIATÍVY

Tak ako na Slovensku chýbala občianska politická opozícia porovnateľná napríklad s českou, nechýbalo mu environmentálne hnutie.

V roku 1987 vydala Mestská organizácia Ochrancov životného prostredia v Bratislave publikáciu „Bratislava nahlas“. Asi päťdesiatstranová publikácia viacerých autorov z prostredia ochrancov životného prostredia¹⁰³ kritizovala nešetrné zásahy do životného prostredia v meste. Po publikovaní Bratislava/Nahlas sa bratislavskí ochranári začali domáhať účasti na rozhodovacích procesoch, kritizovali mnohé necitlivé zásahy štátu do kultúrneho dedičstva, demonštrovali proti veľkým priemyselným či vodohospodárskym projektom¹⁰⁴, poukazovali na sociálne i environmentálne dôsledky komunistickej politiky. Súčasťou aktivít bola rozsiahla publikačná činnosť, ktorá do istej miery suplovala samizdatovú tvorbu a stretávala sa s rýchlo rastúcim ohlasom verejnosti.¹⁰⁵ Bratislava nahlas najvýraznejším spôsobom v Československu upútala pozornosť na problematiku životného prostredia. Svojím obsahom prekročila rámec ochrany životného prostredia a obsahovala otvorenú kritiku komunistického režimu¹⁰⁶.

7. SAMIZDAT

7.1. SAMIZDAT

V rokoch normalizácie 1968-1989 na Slovensku vychádzali dva hlavné druhy samizdatových periodík. Prvá skupina zahŕňa liberálno-občiansky okruh, druhá skupina predstavuje kresťanské zameranie týchto periodík. Socialistická časť opozície - vylúčení straníci nevydávali žiadny samizdatový časopis. Slovo samizdat je odvodené z ruského slova samoizdatel'stvo, čo v preklade znamená samovyedávanie. Za samizdat sa pokladá ilegálne vydávanie tlačovín rozličného zamerania (napr. náboženského, historického, politického), rozmnožovaných ručne, písacím strojom, rozmnožovacím strojom alebo počítačom, ktoré nemohli byť z politických a ideových dôvodov vydané legálne.

7.2. LIBERÁLNO-OBČIANSKY SAMIZDAT NA SLOVENSKU

Aj keď prvé samizdaty na Slovensku, ako som už uviedol, sa začali objavovať v roku 1973, rozmach vydávania nastal až osemdesiatych rokoch 20. storočia. Problematika slovenských samizdatov je v literatúre pomerne dobre popísaná¹⁰⁷, uvediem teda len stručný prehľad a základnú charakteristiku. Ján Čarnogurský uvádza päť liberálno-laických časopisov. (Čarnogurský 1993: 113-117)

Prvým samizdatovým literárnym-opozičným časopisom bol časopis Kontakt. V rokoch 1980-1985 vyšlo spolu 8 čísiel. Časopis bol písaný na písacom stroji, jedno číslo malo asi 100 strán a z každého čísla vyšlo asi 10-20 kusov. Jeho redaktormi a zároveň vydavateľmi boli: Ján Budaj, Oleg Pastier, Tomáš Petřivý, Martin M. Šimečka, Vladimír Havrila, Jaroslav Štuller.

V rokoch 1985-1987 vyšli tri čísla politicko-literárneho časopisu Altamira. Jedno číslo malo asi 60 strojopisných strán, rozmnožoval sa na písacom stroji a vychádzal v náklade asi 20 kusov. Redaktormi a vydavateľmi boli: Ján Langoš, Boris Lazar, Martin Klein.

V roku 1986-1987 vyšlo päť čísiel politicko-literárneho časopisu K. Rozsah jedného čísla bol medzi 40 a 50 stranami, náklad bol opäť 10-20 kusov. Redaktormi a vydavateľmi boli Ján Budaj, Ján Langoš, Martin M. Šimečka.

V roku 1987 vyšli tri čísla časopisu Fragment, ktorý bol písaný na písacom stroji v rozsahu 120 strán. Náklad sa opäť pohyboval od 10 do 20 kusov.

A napokon v rokoch 1988-1989 sa posledne dva menované časopisy spojili a ich zlúčením vznikol časopis Fragment K. Jeho rozsah bol 140 strán. Spolu vyšlo 7-8 čísiel. Zo začiatku keď bol písaný na stroji bol náklad 50 kusov, v roku 1989 sa prešlo na cyklostylovú techniku, náklad vzrástol na 100-200 kusov. Redaktormi a vydavateľmi boli Jiří Olič, Oleg Pastier, Martin M. Šimečka, Ivan Hoffmann.¹⁰⁸

7.3. NÁBOŽENSKÝ SAMIZDAT

V roku 1973 vznikol prvý slovenský samizdat Orientácia, ktorý patril medzi náboženské samizdaty. Orientácia bol lokálny samizdat určený pre kňazov Spišskej diecézy. Mal náklad len 20 kusov a nemal veľký dosah. No môžeme ho považovať za inšpiráciu pre ďalší vývoj samizdatu na Slovensku.

S rozvojom tajnej cirkvi, spoločenstiev Fatima a potrebou zabezpečiť prenos informácií medzi malými spoločenstvami náboženskej siete odporu sa v osemdesiatych rokoch objavili snahy o vydávanie celoslovenského periodického samizdatu. V roku 1982 vznikol prvý samizdat s celoslovenskou pôsobnosťou Náboženstvo a súčasnosť, ktorý slúžil pre zlomenie informačnej bariéry v spoločnosti.

Zameranie a kategorizáciu katolíckeho samizdatu môžeme popísať s pomocou údajov Jána Šimulčíka. Jednotlivé periodické publikácie zasahovali rôzne vrstvy spoločnosti: deti (*Svetlo*), mládež (*ZrNO*), rodiny (*Rodinné spoločenstvo*), inteligenciu (*Náboženstvo a súčasnosť*), kňazov (*Orientácia*, *Una Sancta Catholica*), resp. pôsobili v rozličných spoločenských oblastiach: história (*Historický zápisník*, *Hlas Slovenska*), filozofia (*Radosť a Nádej*), politika (*Bratislavské listy*), informácie (*Katolícky mesačník*, *Svedectvo*, *Výber*), spiritualita (*Myšlienky z večeradla*, *Nové Turíce s Máriou*, *Serafínsky svet*).¹⁰⁹

Distribúciu po celom Slovensku zabezpečovali samotné spoločenstvá Fatimy a tajnej cirkvi. Distribúcia v týchto podmienkach bola veľmi dôležitá – bolo potrebné, aby sa samizdat dostal do správnych rúk, avšak zároveň aby sa nedostal do rúk Štátnej bezpečnosti. Neskôr pri väčších nákladoch samizdatu sa predpokladalo, že sa samizdat dostane do rúk aj ŠtB, išlo však o zabránenie zhabania väčšieho, alebo dokonca celého nákladu samizdatu.

Spôsobov distribúcie bolo niekoľko - osobná distribúcia pri stretnutiach, rodinná sieť, vysokoškolská sieť, celoslovenská sieť, rehoľná distribúcia. Bližšie popisuje spôsoby distribúcie Ján Šimulčík v knihe *Svetlo z podzemia*¹¹⁰, taktiež Ladislav Stromček v knihe *Zápas o nádej*.¹¹¹

Takisto ako distribúcia aj tlač periodických samizdatov musela prebiehať v čo najväčšom utajení. S rozvojom techniky sa zvyšoval náklad, od 10-20 vyhotovení pri strojopisnom vyhotovovaní, cez cyklostylovú techniku s nákladom od 300 do maximálne 1000 kusov¹¹².

Úspechom tajnej cirkvi na Slovensku však bolo zariadenie a používanie najmodernejšieho spôsobu tlače – ofsetom. Pri tomto spôsobe tlač nie je obmedzená množstvom kópií. Ofsetovou tlačou bolo možné reprodukovat' nielen text, ale obrázky a fotografie. Čo je však pozoruhodné je to, že tajná cirkev na Slovensku začala túto technológiu využívať od roku 1984, keď sa s pomocou kresťanov zo Západnej Európy podarilo prepašovať na Slovensko prvý ofsetový stroj vôbec. Čo je ešte pozoruhodnejšie je to, že táto tajná tlačiareň nebola režimom nikdy odhalená a pracovala až do pádu normalizačného režimu.¹¹³

Šimulčík rozdeľuje vydávanie katolíckeho periodického samizdatu do niekoľkých etáp¹¹⁴. Prvá etapa bolo etablovanie samizdatu v rokoch 1973 až 1982. Začala vychádzaním samizdatu Orientácia v roku 1973 a na dlhý čas to bol asi jediný na Slovensku vychádzajúci samizdat. Rozmach samizdatu Šimulčík ohraničuje rokmi 1982-1988, ktoré nazýva ako druhá etapa. Jej protagonistom bol prvý celoslovenský časopis Náboženstvo a súčasnosť. Potom nasledujú ďalšie samizdaty a rozkvet začína s nástupom novej technológie. Poslednú, tretiu etapu usádza Šimulčík do obdobia od roku 1988, kedy začínajú vychádzať Bratislavské listy, už aj s uvedením adresy vydavateľa - teda prechod od podzemného vydávania samizdatu k verejnemu (1988-1989).¹¹⁵

Počet vychádzajúcich titulov sa postupne zvyšoval od jedného v roku 1982 Náboženstvo a súčasnosť až po vrchol v roku 1988, kedy Šimulčík uvádza prehľad 13 vychádzajúcich samizdatových časopisov. Takisto aj náklad jednotlivých čísiel sa postupne zvyšoval – od 20 kusov Orientácie až po ZrNO v roku 1989, ktorý už vychádzal v náklade 1500 kusov. (Šimulčík 1997: 15-26)

Tajná cirkev, laici, mládež, vysokoškooláci, členovia reholí – zastrešení spoločenstvom Fatima – vybudovali na Slovensku sieť, ktorá s pomocou samizdatu zasahovala široké vrstvy obyvateľov. Aj aktivity spojené so samizdatom boli jedným z článkov reťaze, ktoré sa podieľali významnou mierou na činnosti odporu a opozície normalizačného režimu na Slovensku.

8. VZŤAHY ČESKEJ A SLOVENSKEJ OPOZÍCIE

8.1. OPOZÍCIA PROTI NORMALIZÁCII A ČESKO-SLOVENSKÝ VZŤAH

Štátne orgány Československej socialistickej republiky častokrát úmyselne bránili stykom medzi predstaviteľmi českého a slovenského disentu. Na druhej strane však, ako uvádza Rychlík, mali opozičné aktivity na Slovensku iný charakter.

Ako uvádza Rychlík (Rychlík 1998: 46) slovenský katolíci udržiavali pomerne tesné kontakty s katolíckym disentom v Poľsku, ktorý bol v omnoho priaznivejšej situácii. Keď však v júli 1988 vznikla Poľsko-československá solidarita, ktorá mala slúžiť lepším kontaktom medzi poľskou a československou opozíciou, slovenský disent v nej nefiguroval.

V osemdesiatych rokoch, ako poukazuje Rychlík¹¹⁶, aj napriek nejednotnosti českej a slovenskej opozície vyvstala otázka vzájomnej podpory. Tu však vyvstala aj otázka rozdielného pohľadu na minulosť, najmä na prvú republiku a slovenský štát. Na Slovensku boli hlavnou opozičnou silou katolíci, ktorí mali k ľudáckemu režimu slovenského štátu historicky blízko. Česká opozícia nadväzovala na myšlienky T.G.Masaryka, prvú republiku a pokus o demokratický socializmus v 1968. Slovenská kresťanská opozícia sa v októbri 1987, prostredníctvom katolíckych aktivistov – Ján Čarnogurský, František Mikloško – spolu s tajným biskupom Jánom Chryzostonom Korcom pripojili k prehláseniu opozičných intelektuálov odsudzujúcich deportácie slovenských Židov v roku 1942. Týmto sa slovenská katolícka opozícia dištancovala od ľudáckeho režimu.

Ďalším prípadom k vyjasneniu postojov medzi slovenskou a českou opozíciou sa stal prípad Ivana Polanského, ktorý bol v novembri 1987 uväznený za vydávanie samizdatu Historický zápisník. Prvé číslo tohto samizdatu bolo vydané v roku 1986 a týkalo sa prezidenta Slovenského štátu Jozefa Tisa. Na doporučenie biskupa Korca, aby katolícky disident nebol označený za klérofašistov, Polanský pozastavil ďalšie vydávanie tohto samizdatu, pred svojím zatknutím však ešte pripravil zborník o Andrejovi Hlinkovi. Chartisti nemali k týmto historickým postavám slovenských dejín žiadne sympatie, ale rozhodli sa podporiť Polanského. Na jeho podporu vydal vyhlásenie Výbor na obranu nespravodlivo stíhaných (VONS)¹¹⁷. V novembri 1988 dokonca vznikol Výbor solidarity s Ivanom Polanským s podporou mnohých samizdatových publicistov, ďalšia podpora prišla od pražského arcibiskupa Františka kardinála Tomáška, taktiež Demokratická iniciatíva protestovala proti zatknutiu Ivana Polanského listom priamo predsedovi vlády Štrougalovi.

Ako zhodnotil Rychlík, to že sa za Polanského postavila Charta 77 aj Demokratická iniciatíva malo veľký význam. Jednak z pohľadu spolupráce medzi slovenským a českým disidentom, jednak z pohľadu, že obvinenia Polanského v zmysle podpory fašizmu boli výmyslom normalizačného režimu a Polanský bol už prezentovaný disidentským hnutím ako odporca komunizmu¹¹⁸.

Tieto aktivity ukazovali, že spolupráca katolíckeho disentu na Slovensku a a disentu v Čechách je možná. Ukazovalo sa to aj v prípade ďalších aktivít. Podpora petičnej akcie „Podnety katolíkov k riešeniu situácie veriacich občanov ČSSR“, ktorú inicioval moravský katolícky aktivista Antonín Navrátil, bola veľmi silná najmä medzi slovenskými veriacimi¹¹⁹.

Na druhú stranu demonštrácia organizovaná katolíckymi laikmi v Bratislave 25. marca 1988, známa ako Sviečková demonštrácia¹²⁰, mala veľmi silnú odozvu a podporu v českom disente¹²¹. Aj keď vieme o českom katolíckom disente, prezentovanom napríklad kňazom Václavom Malým, či Václavom Bedom, k spojeniu českých a slovenských katolíckych opozičných iniciatív neprišlo.

Začiatkom roku 1988 sa po dlhom čase zjavil na scéne Alexander Dubček, ktorý v rozhovore pre taliansky denník kritizoval normalizačný režim v Československu. V súvislosti s touto aktivitou aj v súvislosti s čoraz väčšou aktivitou opozičných iniciatív v Čechách sa objavovali otázky o vytvorení jednotnej – zjednotenej československej opozície. Ako som už uviedol v časti o rozdielnom postupe normalizácie na Slovensku a v českých krajinách, nebolo reálne uvažovať o tomto zjednotení na báze „osemašesiatnikov“ – navyiac Alexander Dubček odmietal spájanie svojho mena s činnosťou antisocialistických síl.¹²²

V roku 1988 však prišlo k spoločnému vyjadreniu vzájomnej spolupráce. V októbri 1988 bol zverejnený manifest Demokracia pre všetkých, ktorým sa prezentovalo Hnutie za občiansku slobodu (HOS). Toto hnutie podporovali demokrati z Čiech, Moravy, Sliezska aj Slovenska, bola tu zrejmá snaha o vytvorenie spoločného československého hnutia. Činnosť HOS riadil výbor, zložený z členov z Čiech, Moravy a Slovenska, dôraz bol kladený na ľudské práva, o vzťahoch medzi dvoma národmi sa nehovorilo.

V roku 1988 sa zjavila ďalšia opozičná iniciatíva postavená na spoločnom základe ako československá iniciatíva – Obroda – klub za socialistickú prestavbu. Išlo o hnutie bývalých reformných komunistov, ich prvé vystúpenie bolo v januári 1988 pri príležitosti 20. výročia Pražskej jari. Okrem väčšiny českých reformných komunistov v hnutí Obroda boli zastúpení aj slovenskí ekonómovia z roku 1968 – Hvezdoň Kočtúch, Ivan Laluha, Augustín Marián Húska. Slovenská časť hnutia Obroda však nebola početne veľmi silná¹²³, navyiac ich postoje smerovali nacionálnou cestou.

Poslednými, avšak neúspešnými, pokusmi o zjednotenie českej a slovenskej opozície, boli aktivity troch nezávislých iniciatív v roku 1989. V júli 1989 sa pokúsili zástupcovia HOS, Democratickej iniciatívy (DI) a Nezávislého mierového združenia (NMZ) vytvoriť spoločný Československý občiansky výbor (ČsOV). Táto iniciatíva nebola úspešná¹²⁴. V októbri 1989 sa opäť tieto tri hnutia – HOS, DI¹²⁵ a Nezávislé mierové združenie – spolu s hnutím Obroda pokúsili o vytvorenie Koordinačného výboru československej politickej opozície. Avšak aj táto iniciatíva skončila skôr ako vznikla. (Rychlík 2002: 49-50)

Môžeme teda povedať, že pokusy o spojenie českej a slovenskej opozície boli uskutočnené niekoľkokrát, no k ich reálnemu zjednoteniu v čase normalizácie neprišlo. Ako naznačuje Žáček čiastočne k tomu prispievali aj akcie Štátnej bezpečnosti¹²⁶. No ako uvádzajú iní autori (Rychlík, Marušiak) ku kontaktom medzi opozičnými iniciatívami prichádzalo pomerne často, no situácia v dvoch častiach normalizovaného Československa bola odlišná.

ZÁVER

Opísal som rôzne opozičné prejavy na Slovensku v období normalizácie počas 70. a 80. rokov 20. storočia a pokúsim sa na záver zhrnúť niektoré myšlienky.

Slovenská opozícia bola mocenskými štruktúrami tvrdo nútená k izolácii. Môžeme preto o tejto opozícii hovoriť ako o uzatvorenej spoločnosti, o spoločnosti dosť obmedzenej a v istom zmysle elitnej. Avšak v jej rámci sa rozvíjali aktivity rôzneho charakteru – či už iniciatívy v náboženskej oblasti, občianskeho zamerania, alebo v ekologickom hnutí, ktoré sa pohybovali na pomedzí oficiálneho a neoficiálneho.

Opozičné prejavy na Slovensku v období normalizácie, ktoré sa snažili o zmenu normalizačného režimu, či už diskusiou, petíciami, nátlakom alebo aj obhajobou svojich občianskych, náboženských, kultúrnych, národnostných práv, sú významné a ich aktivity prispeli k rozvoju slobodnej a demokratickej spoločnosti na Slovensku po páde komunizmu. Morálna a politická hodnota všetkých týchto opozičných prejavov spočívala v ceste ku znovu zavedeniu normálnych vzťahov v spoločnosti, k ľudským a občianskym právam všetkých občanom ako základnej podmienke pre normálny život a najmä k slobodnému občanovi v slobodnej spoločnosti.

Dúfam, že táto práca aspoň čiastočne prispeje k vyjadreniu úctu a vďaky všetkým obetavým bojovníkom proti normalizačnému režimu, ktorí bránili hodnoty slobody a demokracie aj v neľahkej dobe normalizácie.

Výstižne vystihol význam opozície v 70. a 80. rokoch Václav Havel, keď povedal: „Práca opozície prispievala k sebareflexii spoločnosti a pomáhala udržiavať povedomie o zvyškoch občianskej hrdosti.“ (Havel 2003)

POZNÁMKY

- ¹ ako príklad uvediem Českú republiku, kde takýto zákon schválený nebol a pri pohľade na súčasné rozloženie politických strán v ČR, najmä so silným postavením Komunistickej strany Čiech a Moravy, pravdepodobne ani tak skoro prijatý nebude
- ² prípad bratov Mašínovcov dodnes vyvoláva diskusie, či išlo o zločincov, ktorí vraždili nevinných policajtov, strážnikov, alebo či ide o hrdinov protikomunistického odboja, ktorí ozbrojenou cestou bojovali proti režimu
- ³ išlo o vojská Sovietskeho zväzu, Nemeckej demokratickej republiky, Poľska, Maďarska a Bulharska
- ⁴ pozri Marušiak 1999: 54-55
- ⁵ tamže s. 55
- ⁶ pozri Havel 1990: 31
- ⁷ k počiatočnému obdobiu normalizácie pozri Fiorovantiova 2004, taktiež pozri Otáhal 2004
- ⁸ Marušiak 2003: 109 uvádza obidva významy pojmu normalizácia, Rychlík 1998: 287-291 označuje obdobie rokov 1971-1989 ako obdobie „nehybnosti“
- ⁹ otázky priebehu skúma podrobne Marušiak 1999: 56-58
- ¹⁰ Marušiak 2003: 117
- ¹¹ tamže
- ¹² rokovania vrcholili v Moskve v noci z 25. na 26.8.1968, dátum podpisu protokolu sa uvádza 26.8.1968
- ¹³ Rychlík 1998: 251-252
- ¹⁴ zjazd, ktorý sa konal v Prahe vo Vysočanoch 23.8.1968, odsúdil inváziu spojeneckých vojsk, schválil reformný vývoj v strane po januári 1968, zvolil nových členov ústredného výboru, do ktorého sa nedostal nikto z kolaborantov
- ¹⁵ k pojmu normalizácia v zmysle Moskovských protokolov pozri tiež Měchýř 2003: 93-97
- ¹⁶ bližšie pozri Rychlík 1998: 252
- ¹⁷ Rychlík 1998: 252
- ¹⁸ Blažek 2005: 16
- ¹⁹ bližšie pozri Otáhal 2005: 30-31 a Otáhal 2004
- ²⁰ Marušiak 1999: 68-73
- ²¹ Marušiak uvádza ako znaky oživovania vznik Charty 77, vznik samizdatov (edice Petlice, časopis Orientácia), činnosť umelcov (Šafrán, komunita umelcov na Gorazdovej ulici, aktivity L.Snopka), aktivity kresťanského disentu (Fatima, tajná cirkev, pašovanie literatúry)
- ²² veľký vplyv na situáciu na Slovensku malo zvolenie pápeža Jána Pavla II., ktorý bol pôvodom z Poľska, v roku 1978 a jeho nová „východná“ politika, taktiež udalosti v Poľsku s rozmachom nezávislého odborového hnutia Solidarita mali na Slovensku pomerne veľký dosah
- ²³ bližšie pozri v časti Samizdat
- ²⁴ bratislavskí ochrancovia na čele s Jánom Budajom protestovali proti devastácii historických cintorínov
- ²⁵ pozri časť Tajná cirkev
- ²⁶ po smrti Brežneva sa pred nástupom Gorbačova sa stali predstaviteľmi komunistickej strany a štátu J.Andropov, doterajší šéf tajnej polície KGB a Černenko, neostalinista, dlhoročný člen vedenia strany a štátu
- ²⁷ M.S. Gorbačov po nástupe do funkcie v roku 1985 začal reformovať neostalinický režim Sovietskeho zväzu zhora z pozície najvyššej funkcie s cieľom reformovať socializmus pod heslom Viac socializmu, viac demokracie, pozri Gorbačov 1987: 33-36
- ²⁸ Blažek 2004: 1 a Blažek 2005: 11
- ²⁹ pozri Blažek 2005: 13
- ³⁰ medzi základné prejavy odporu patrili: stávkky; demonštrácie, pouličné nepokoje a zhromaždenia; fámy a povesti; politické vtipy; počúvanie zahraničných rozhlasových staníc; maľovanie nápisov na stenách; rozširovanie letákov a plagátov; odpor proti kolektivizácii vidieka; úteky z velenia a táborov, dezercie z armády, odchody zo zeme; bojkot a odmietanie volieb; ničenie komunistických symbolov a propagandistických materiálov; odpor vychádzajúci z náboženstva
- ³¹ pozri Blažek 2005: 15-16
- ³² pozri Marušiak 1999: 63-66
- ³³ takisto aj Marušiak tu vychádza z téz Andrzeja Friszkeho a za dissent považuje len hnutia, ktoré sa vyznačujú programovosťou
- ³⁴ pozri Marušiak 1999: 67-68
- ³⁵ ide o Zákon o protikomunistickom odboji zo 16. marca 2006, pozri www.nrsr.sk
- ³⁶ tamže
- ³⁷ bližšie pozri v časti Predstavitelia občianskej opozície
- ³⁸ bližšie pozri časť o katolíckom disente
- ³⁹ pozri časť Čistky a represia
- ⁴⁰ bližšie ku kultúrnemu okruhu pozri Marušiak 1999: 62, 68-69

- ⁴¹ pozri bližšie v časti o ekologických aktivitách
- ⁴² pozri Čarnogurský, J. (2005): Odpor proti komunizmu
- ⁴³ ako som už uviedol na Slovensku chýbala silná generácia „osemašesťdesiatnikov“
- ⁴⁴ v januári 1968 prebehlo zasadnutie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa, ktoré odštartovalo reformy v strane a pokus o demokratizáciu spoločnosti
- ⁴⁵ Kmeť 2003: 186
- ⁴⁶ Dubčekovo odstavenie po páde z funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ bolo pomerne rýchle, najskôr bol odsunutý mimo zorného uhľa verejnosti na veľvyslanectvo do Turecka, kde sa dlho nezdržal. Následne skončil v štátnom podniku Západoslovenské štátne lesy ako bezvýznamný zamestnanec
- ⁴⁷ Marušiak 2004: 2
- ⁴⁸ Marušiak 2003: 119
- ⁴⁹ bližšie pozri Marušiak 2003: 120
- ⁵⁰ tento pojem uvádzajú viacerí autori: Jan Měchýř, Norbert Kmeť, čiastočne aj Juraj Marušiak
- ⁵¹ napríklad Revolučné odborové hnutie (ROH), Socialistický zväz mládeže (SZM), alebo Zväz československo-sovietskeho priateľstva
- ⁵² účasť na voľbách bola takmer vždy 99,9% oprávnených voličov
- ⁵³ ako príklad môžem uviesť tzv. AntiChartu, kedy režim donútil k odsúdeniu vyhlásenia Charty 77 rôznych populárnych umelcov, hercov, spevákov
- ⁵⁴ Marušiak 2003: 142
- ⁵⁵ bližšie pozri v časti Samizdaty
- ⁵⁶ bližšie pozri v časti Tajná cirkev
- ⁵⁷ rozhovory A. Dubčeka pre taliansku tlač alebo maďarskú televíziu
- ⁵⁸ Pozri Gorbačov 1987, kapitola I., kde Gorbačov otvorene popisuje krízu v sovietskej spoločnosti. Za podobne otvorenú kritiku vo vtedajšom Československu nasledovala perzekúcia
- ⁵⁹ pozri *Helsinki Final Act 1975* (1975) (<http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/summits/helfa75e.htm>)
- ⁶⁰ úvodné vyhlásenie Charty 77 sa odvoláva na tieto záväzky, pozri Prečan 1990: 9
- ⁶¹ spojenie nekomunistických intelektuálov, kresťanov a bývalých komunistov malo symbolizovať zjednotenie opozície bez ohľadu na ideologické rozdiely
- ⁶² bližšie pozri Prečan 1990: 490-514
- ⁶³ hovorcom nikdy nebol žiadny Slovák, bližšie pozri zoznam hovorcov Prečan 1990: 477-486
- ⁶⁴ údaje o počte signatárov sa líšia, tu uvádzame údaj podľa Prečan 1990: 489
- ⁶⁵ známa je akcia Asanácia, keď príslušníci Štátnej bezpečnosti nátlakom nútili chartistov k opusteniu republiky, Kmeť 2005: 48 a Kmeť 2003: 192-193 popisuje akciu Štátnej bezpečnosti pod názvom Delta
- ⁶⁶ významnú časť textov je možné nájsť v Prečan 1990: 201-377
- ⁶⁷ tiež signatár Charty 77, pozri Prečan 1990: 510
- ⁶⁸ Páter Kolakovič prišiel na Slovensko v r. 1943 z Chorvátska, bol silnou osobnosťou a veľmi rýchlo združil okolo seba skupiny mladých študentov a intelektuálov. Kolakovič pripravoval svojich žiakov na zápas s komunizmom. Činnosť kolakovičovských skupiniek spočívala v aktívnom kresťanskom živote.
- ⁶⁹ bližšie pozri časť Samizdat
- ⁷⁰ o spôsobe zasielania informácií do zahraničných médií pozri kapitolu Matúš v Šimulčík 2000: 156-207
- ⁷¹ pozri Šimulčík 1997: 15-16
- ⁷² tamže 15-20
- ⁷³ jedných z miest oblastných stretnutí bolo aj moje bydlisko mesto Skalica, v roku 1989 som dostal od spolužiaka ponuku s možnosťou činnosti v spoločenstve
- ⁷⁴ pozri Šimulčík 1997: 15-26
- ⁷⁵ tamže
- ⁷⁶ bližšie o prenasledovaní cirkvi a jej činnosti v období normalizácie pozri Pešek – Barnovský 2004
- ⁷⁷ pozri Šimulčík 1997: 15-26
- ⁷⁸ K udalostiam pri najväčších púťach v Levoči a Velehrade pozri Pešek – Barnovský 2004: 144-146
- ⁷⁹ najčastejšie sa uvádzajú púte v Šaštíne, Nitre, Gaboltove, Levoči, Oščadnici, Turzovke
- ⁸⁰ spôsob zbierania popisuje Šimulčík (2000): Zápas o nádej a tiež Šimulčík (1998): Čas svitania
- ⁸¹ pozri Čarnogurský 2005: 3
- ⁸² pôvodne mali prebehnúť demonštrácie aj pred veľvyslanectvami ČSSR v západnej Európe, tieto demonštrácie neprebehli pozri Pešek – Barnovský 2004: 150
- ⁸³ pozri Šimulčík 1998: 39-80
- ⁸⁴ k priebehu demonštrácie a počtom účastníkov pozri Pešek – Barnovský 2004: 150-152
- ⁸⁵ pozri Šimulčík 1998: 39-80
- ⁸⁶ aj Strinka aj Šimečka boli režimom donútení podpísať Charty odvolať
- ⁸⁷ pozri Marušiak 1999: 64

- ⁸⁸ tamže
- ⁸⁹ na pamiatku masakry nevinných protestujúcich robotníkov v roku 1907
- ⁹⁰ pozri časť Vzťahy českej a slovenskej opozície
- ⁹¹ pozri časť Občiansko-liberálny samizdat
- ⁹² Marušiak 2005: 52-53
- ⁹³ bližšie pozri aj Kmeť 2005: 47
- ⁹⁴ pozri Kmeť 2003: 191 a Kmeť 2005: 47
- ⁹⁵ pozri Kmeť 2003: 196-197 a Kmeť 2005: 49-50
- ⁹⁶ list Charty 77 generálnej prokuratúry o prípade Miklós Duray je evidovaný ako dokument č. 37/82 z 28. decembra 1982, pozri Prečan 1990: 412
- ⁹⁷ dokumenty Charty 77 k diskriminácii maďarskej menšiny boli zverejnené koncom marca 1987 ako dokumenty č. 23/87, 24/87 a 25/87, pozri Prečan 1990: 435
- ⁹⁸ v tom období bola táto menšina nazývaná Cigáni
- ⁹⁹ údaj je len približný, aj keď komunistický režim viedol evidenciu Cigánov na území jednotlivých miest obcí, celoštátny údaj nebol presný
- ¹⁰⁰ dokumenty Charty 77 k postaveniu rómskej menšiny boli zverejnené 13. decembra 1978 ako dokumenty č. 23/78, vyhlásenie a analýzu v úplnom znení pozri Prečan 1990: 217-224
- ¹⁰¹ text vyhlásenia je citovaný podľa Kmeťa 2003: 197-198
- ¹⁰² Kmeť 2005: 50-51
- ¹⁰³ na čele s Mikulášom Hubom a Jánom Budajom
- ¹⁰⁴ pri mnohých veľkých projektoch často prírodné prostredie bolo nenávratne zničené – v Bratislave Dimitrovka, Slovnaft, na juhu VD Gabčíkovo, hlinikáreň v Žiari n. Hronom apod.
- ¹⁰⁵ pozri rozprávanie priameho účastníka Juraja Zamkovského na www.sedmagenerace.cz
- ¹⁰⁶ Čarnogurský 2005
- ¹⁰⁷ pozri Šimulčík 1997, Šimulčík 2000, Čarnogurský 1993
- ¹⁰⁸ pozri Čarnogurský 1993: 113-117
- ¹⁰⁹ údaje čerpané z Šimulčík 1997: 15-26
- ¹¹⁰ tamže
- ¹¹¹ pozri rozprávanie L. Stromčeka v Šimulčík 2000: 156-207
- ¹¹² Šimulčík 1999 uvádza náklad od 300 do 500 kusov, ktorý pri použití tajných distribučných sietí mohol pokryť celé Slovensko
- ¹¹³ bližšie pozri Šimulčík 1997 a Šimulčík 2000
- ¹¹⁴ Šimulčík 1997: 15-26
- ¹¹⁵ bližšie pozri Šimulčík 1997: 15-26
- ¹¹⁶ pozri Rychlík 1998: 46
- ¹¹⁷ Prečan 1990: 449
- ¹¹⁸ Rychlík 1998: 293-294
- ¹¹⁹ z celkového počtu podpisov cca 500 tisíc boli až dve tretiny podpisy Slovákov
- ¹²⁰ bližšie pozri v časti Sviečková demonštrácia
- ¹²¹ pozri napríklad Prečan 1990: 337-338
- ¹²² Rychlík 2002: 48-49
- ¹²³ viď iný priebeh čistiek v komunistickej strane na Slovensku po roku 1968
- ¹²⁴ Rychlík 2002: 49 cituje Emanuela Mandlera, podľa ktorého na schôdzke nebol nikto zo slovenskej opozície
- ¹²⁵ v septembri 1989 sa DI premenovala na Československú demokratickú iniciatívu
- ¹²⁶ Žáček 2002: 103 popisuje napríklad akciu KLÍN, ktorej cieľom bolo prehľbiť rozpory medzi jednotlivými skupinami v opozícii, najmä medzi exkomunistami a ostatnými skupinami v rámci Charty 77, ale aj mimo Charty

LITERATÚRA A INTERNETOVÉ ZDROJE

- Blažek, P. (2004): *Polská debata nad termíny opozice a odpor proti komunistickému režimu. Seminář 11. února 2004*, online text
(http://www.test.usd.cas.cz/UserFiles/File/sem_vilimek.pdf)
- Blažek, P. (2005): *Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. Přehled koncepcí a limity bádání*, in Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*, Ústav českých dějin FF UK, Dokořán, Praha
- Civín, J. (2005): *Československý komunistický režim v letech 1985 – 1989*, Středoevropské politické studie, roč. VII, č. 2-3, online text (<http://www.cepsr.cz/clanek.php?ID=244>)
- Čarnogurský, J. (1993): *Zárodky otvorenej spoločnosti v totalite na stránkach samizdatových časopisov*, in: *Otvorená spoločnosť*, Filozofický ústav SAV, Bratislava, s. 113-117
- Čarnogurský, J. (2005): *Odpor proti komunizmu*, online text
(<http://www.impulzrevue.sk/article.php?26>)
- Česko-Slovenské vzťahy : Slovensko-české vzťahy : Liberecký seminár 1996, 1997, Uspoř. Miloslava Melanová (1998), Technická univerzita, Liberec
- Dubovský, P. (2003): *Sviečková manifestácia*, online text
(<http://www.upn.gov.sk/data/svieckova-manifestacia/analyza-upn.pdf>)
- Fiorovantiová, S. (2004): *Prvé roky normalizácie*, Slovenská politologická revue, roč. 2004, č.1, online text (<http://www.ucm.sk/revue/2004/1/fiorovantiova.pdf>)
- Gorbačov, M.S. (1987): *Prestavba a nové myslenie pre našu krajinu a pre celý svet*, Pravda, Bratislava
- Havel, V. (1990): *Moc bezmocných*, Lidové noviny, Praha
- Havel, V. (2003): *Byly jsme zbyteční?*, 21.11.2003, Mladá fronta Dnes, Praha
- Helsinki Final Act 1975* (1975) (<http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/summits/helfa75e.htm>)
- Informácia pre Predsedníctvo ÚV KSS o demonštratívnom zhromaždení dňa 25. 3. 1988 v Bratislave*, online text (<http://www.svedectvo.sk/index3.html>)
- Kamenec, I. (1999): *Niektoré stereotypy vnímania Česko-Slovenských vzťahov*, online text
(<http://www.sfpa.sk/pages/common/archiv/listy/0299listy.html>)
- Kmeť, N. (2003): *Slovenská opozícia za normalizácie*, in Melanová, M. – Pekník, M. (eds.): *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie: liberecký seminár 2001*, VEDA, Bratislava

-
- Kmeť, N. (2005): *Opozícia a hnutie odporu na Slovensku 1968-1989*, in Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*, Ústav českých dějin FF UK, Dokořán, Praha
- Kopeček, L. (2006): *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*, Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno
- Kováč, D. (1997): *Slováci – Česi - dejiny*, AEP, Bratislava
- Marušiak, J. (1999): Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie, in Pešek, J - Szomolányi, S. (ed.1999): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*, Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav SAV, Katedra politológie FF UK, Bratislava
- Marušiak, J. (2001): *Keď národ stráca pamäť, stráca život. Január 1968 po tridsiatich troch rokoch*, Nové slovo, č. 1/2001, online (text <http://www.noveslovo.sk/archiv/2001-1/ominulosti.html>)
- Marušiak, J. (2003): *Slovenská spoločnosť za normalizácie*, in Melanová, M. – Pekník, M. (eds. 2003): *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie: liberecký seminár 2001*, VEDA, Bratislava
- Marušiak, J. (2004): *Normalizácia na Slovensku – osobná alebo národná história?*, Slovo, č.21/2004, online text <http://www.noveslovo.sk/clanok.asp?id=11461&cislo=21/2004>
- Měchýř, J. (2003): *O lidech v čase normalizace*, in Melanová, M. – Pekník, M. (eds.2003): *Česká a slovenská společnost v období normalizace. Slovenská a česká společnost v čase normalizácie: liberecký seminár 2001*, VEDA, Bratislava
- Mikloško, F. – Smolíková, G. – Smolík, P. (ed. 2001): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948-1989 (1)*, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov
- Mikloško, F. – Smolíková, G. – Smolík, P. (ed. 2001): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948-1989 (2)*, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov
- Miller, D. (2003): *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*, Barrister & Principal, Brno
- Otáhal, M. (2004): *Opozice v českých zemích (1969–1989). Seminář 11. února 2004*, online text (http://www.test.usd.cas.cz/UserFiles/File/sem_vilimek.pdf)
- Otáhal, M. (2005): *Programová orientace disentu*, in Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*, Ústav českých dějin FF UK, Dokořán, Praha
- Pešek, J. – Barnovský, M. (2004): *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku 1969-1989*, VEDA, Bratislava

-
- Pešek, J. – Letz, R. (2004): *Štruktúry moci na Slovesnku 1948-1989*, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov
- Prečan, V. (1990): *Charta 77. 1977-1989. Od morálnej k demokratickej revolúcii*, Čs. stredisko nezávislej literatúry, Scheinfeld-Schwarzenberg, ARCHA, Bratislava
- Prečan, V. (2002): *Česká opozice za normalizace*, in Melanová, M. – Pekník, M. (eds.): *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie: Liberecký seminár 2001*, VEDA, Bratislava
- Rychlík, J. (1998): *Česi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vzťahy 1945-1992*, Bratislava-Praha
- Rychlík, J. (2002): *Rozpad Československa*, AEP, Bratislava
- Rychlík, J. (2003): *Normalizační podoba česko-slovenské federace*, in Melanová, M. – Pekník, M. (eds.): *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie: liberecký seminár 2001*, VEDA, Bratislava
- Šimulčík, J. (1997): *Svetlo z podzemia*, Nakladateľstvo Michala Vaška, Prešov
- Šimulčík, J. (1998): *Čas svitania*, Nakladateľstvo Michala Vaška, Prešov
- Šimulčík, J. (2000): *Zápas o nádej*, Nakladateľstvo Michala Vaška, Prešov
- Ústav marxizmu-leninizmu (1977): *V mene socializmu a šťastného života proti rozvratníkovi a samozvancom*, Pravda, Bratislava
- Vilímek, T. (2004): *Typologie a nositelé opozice a odporu v NDR 1949–1989. Seminár 11. února 2004*, online text (http://www.test.usd.cas.cz/UserFiles/File/sem_vilimek.pdf)
- Vodička, K. – Cabada, L. (2003): *Politický systém České republiky*, Portál, Praha
- Zákon zo 16. marca 2006 o protikomunistickom odboji*, online(text <http://www.nrsr.sk>)
- Zamkovský, J. (1999): *Bratislavskí ochranári pred novembrom 1989*, online text (http://www.sedmagenerace.cz/sg97_01/1999/11zamko.htm)
- Žáček, P. (2002): *ŠtB na Slovensku za „normalizácie“. Agónia komunistickej moci v zvodkách tajnej polície*, Ministerstvo spravodlivosti SR, Bratislava